

(L.: Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről. Szerk.: Fábíán Pál és Szathmári István. Bp., 1989.)

5. Befejezésül az ember, a tanár és a tudós jó néhány pozitív vonását fel lehetne villantani még, mint ahogy főbb művei mellett még számtalan jelentős tanulmányát, cikkét is be lehetne mutatni. (Ez utóbbi azonban már a Szathmári-bibliográfia feladata lesz.) Sokan vagyunk, akik a változó időben változatlan tisztelettel és szeretettel gondolunk az ünnepeltre, emberségének példájára, közvetlenségére, segítőkészségére és a vele való jóízű beszélgetésekre. Ezekkel a gondolatokkal és érzésekkel köszönjük meg azt a sok szépet és jót, amit együtt és egyenként kaptunk tőle. Kívánjuk neki, hogy további jó egészségekben, változatlan szorgalommal és eredménnyel folytassa tevékenységét, mindannyiunk igaz örömeire és gyarapodására. Isten éltesse sokáig!

E. ABAFFY ERZSÉBET

A hangváltozások hatása fonémarendszerünkre (Néhány feljegyzés egy speckoll margójáról)

Ha az ős- és az ómagyar kor hangváltozásait összegezzük, azt figyelhetjük meg, hogy a hangfejlődési tendenciák különböző módokon befolyásolhatták fonémarendszerünket.

1. Új fonéma jön létre. Itt a következő lehetőségek merülnek fel:

a) Az új fonéma először csak bizonyos, szigorúan kötött fonetikai környezetben jelenik meg *k o m b i n a t ó r i k u s v a r i á n s k é n t*, s csak később „szabadul fel” kötetlen fonémává.

Feltevésünk szerint átmenetileg allofónként jelenhetett meg a nazális + zöngétlen zárhang szóbeljei intervokalikus mássalhangzó-kapcsolatokban az *-mp-*, *-nt-*, *-ŋk-*, *ńč-* csoportokban az erős zöngés környezet (a mindig zöngés nazálisok és a magánhangzók) hatására a *b, d, g, ǰ*: *mb, nd, ŋg, ńǰ* (vö. mai *domb, langyos*: ezek megőrizték a nazálist). Majd amikor a denazalizáció végbement, akkor az intervokalikus *b, d, g, ǰ* már önálló fonémává vált, és szembenállásokat hozhatott létre zöngétlen párjával: *eb* és

epe, had és *hat* stb. (A szókezdő *p- : b-*, *t- : d-*, *k- : g-* szembenállás érdekes kérdéseivel most nem foglalkozunk.)

Ugyancsak pontosan leírható a következő hangváltozás fonetikai helyzete: a szó kezdetén, veláris magánhangzó előtt álló *k* spirantizálódik: *kʰ > χʰ* (U *kala > χala > hal*). A palatális előtt a *k* megmarad: *käte > kéz*. Úgy foghatjuk fel, hogy ebben az időben az U/FU szókezdő *k*-nak két allofónja van, mely komplementárisan egészíti ki egymást: veláris magánhangzó előtt *χ* (*hal, had*), palatális előtt *k* (*kéz, kő*) jelenik meg. S tart ez mindaddig, amíg a fordítottja is fel nem tűnik: *hölgy, hős*, illetve *korom, kút*. Ettől kezdve a szókezdő *χ*, illetve *k* két önálló fonémává válik.

b) Megmaradhat mind a régi, mind az új fonéma. Az ősmagyar kor változásai során ilyenkor rendszerint az történik, hogy más pozícióban található a régi, s másban az új: például a szókezdő *p*- általában *f*-fé válik, de szóbelseji helyzetben megtalálható a (*-pp-*ből egyszerűsödött) *p* is. – Az ómagyar kor hangváltozásai (nyíltabbá válás, labializáció) még egy adott nyelvjárásterületen sem irtották ki a régi fonémákat: egy csomó *i* megmaradt ott is, ahol általában labializálódott, vagy ott is, ahol általában nyíltabbá vált az *i*: *vizet*, de *szüm* vagy *szēm*.

2. A hangváltozás következtében a régi fonéma eltűnhet. Egy fonéma eltűnésekor a következők merülhetnek fel:

a) Az oppozíciós rendszer nem változik: Az, hogy az ómagyarban a β -ből *v* lesz, a korábbi *f : β* szembenállást nem szüntette meg, ellenkezőleg az *f : v* létrejöttével tökéletesebb lett az oppozíció, mert mind a zöngétlen, mind a zöngés fonéma azonos helyen képződik: labiodentális. (Így a korábbi labiodentális : bilabiális ellentét harmonikusabb lett.)

b) Az oppozíciós rendszer is megváltozhat: Régi oppozíciók megszűnnek: a palatális *s* és *č* depalatalizálódása a palatális : nem palatális szembenállást szüntette meg e fonémák esetében.

Az ősmagyar kor végére bizonyos nyelvjárásokban, majd az ómagyar korban az egész nyelvterületen kiveszett az *j* fonéma. Részben labializálódott *u*-vá (tör. **ariq > TA.: aruc*), részben a sok palatális *i* hatására palatális *i* lett belőle: *nyilat, iszom* stb. Ezzel az ómagyar kor végére megszűnt az *j : u* szembenállás, s nőtt az *i* fonematikus terheltsége. – Ugyanebben a korban halt ki a nyelvterület nagy részén a magunkkal hozott másik illabiális veláris rövid magánhangzónk, az *á* is, mely vagy labializálódott, vagy megnyúlt: *halál*.

Érdemes itt kitérni arra, hogy míg rövid magánhangzó-rendszerünk a veláris oldalon megszüntette az illabiális : labiális oppozíciót, addig a palatális oldalon megerősítette azt, sőt új oppozíciót is létrehozott. Már az ősmagyar korban minden bizonnyal volt olyan nyelvjárásunk, mely ismerte az

$i : ü$ szembenállást. Az ómagyar kori labializáció csak fokozta az $ü$ fonematikus terheltségét (*kiriszt* : *kürüsz*, *szimi* : *szüm* stb.). Az $ü > ö$ nyíltabbá válás viszont a fonémarendszeren belül új fonémával, az $ö$ -vel, új szembenállást hozott létre: az $ë : ö$ oppozíciót. Eredetileg valószínűleg nyelvjárási szintű volt e szembenállás, később terjedt el az egész nyelvterületen: *kërüsz* : *körösz*, *szëm* : *szöm* nyelvjárások szembenállása. De egyazon nyelvjárás ismerheti mind a két fonémát: *mëgyök*.

Rövid magánhangzó-rendszerünk tehát „féloldalásra” sikerült: míg a palatális oldalon kihasználjuk az illabiális : labiális oppozíciót ($i : ü, ë : ö$), addig a veláris oldalon a meglévőket is megszüntettük ($j : u, á : a$).

3. A hangváltozás következtében létrejövő új fonéma új oppozíciókat is létrehozhat. Ilyen az imént tárgyalt $ë : ö$ szembenállás, vagy a már szintén említett zöngésüléssel és denazalizációval keletkezett b, d, g , mely fonémák a $p : b, t : d, k : g$ szembenállások sorát hozták létre.

4. A hangváltozás eredménye nem új, hanem a rendszerben már meglévő fonémát eredményezhet (így annak csak fonematikus terheltségét növeli meg). Az előbb említett $s > s$ depalatalizáció s -et hozott létre. Ám ha ezek egybeestek volna például szó kezdetén a korábban is meglévő szókezdő s -ekkel, *veszélyes, értelemzavaró egybeesések keletkezhettek. A nyelvben ilyen folyamat ritkán zajlik le. S akkor is igyekszik kiküszöbölni ezeket. Az s esetében az történt, hogy mire a szókezdő s -ek s -szé depalatalizálódtak, akkorra az eredeti szókezdő s -ek $ŝ$ hanggá váltak, majd el is tűntek. Így a szavak megkülönböztetésének a lehetősége fennmaradt.*

5. A hangváltozásokkal kapcsolatban még egy fontos dologra kell felfigyelnünk. Lehetséges, hogy egy hangváltozás a fonémarendszer egészében oppozíciót hoz létre, de az figyelhető meg, hogy magukban a szavakban ez az oppozíció nem áll igazán fent. Ugyanis a hangváltozás a szónak egy adott pozíciójára vonatkozik. Így például a χ megjelenése ugyan a teljes fonémarendszerre vonatkozóan azt jelenti, hogy az U/FU γ kiegészül zöngétlen párjával, a kiegészülés azonban mégsem tökéletes: a χ kizárólag szókezdő hang lehet, zöngés párja a γ pedig kizárólag intervokális helyzetben fordulhat elő. Tehát tulajdonképpen komplementáris osztályt alkotnak, annál is inkább, mert a γ -k jó része is intervokális k -ből keletkezett, akárcsak a χ a szó eleji k -ből.

Meg kell tehát jegyeznünk, hogy a fonémarendszer fonematikus szembenállásait a nyelv nem egyformán, nem mindig egyazon pozícióban használja fel. (Az f évszázadokon át csakis szókezdő helyzetben fordulhatott elő. A v viszont évszázadokon át csakis intervokális helyzetben jelentkezett.)

A fonémákat tehát nemcsak az „elvont” fonémarendszeren belül kell vizsgálnunk, hanem minden egyes esetben meg kell nézni a szóban elfoglalt helyét, pozícióját is.

6. Külön kérdés a hangfejlődési tendenciák kialakulásának ügye. Közismert, hogy az ómagyarban folyt egy $i > ü$ labializáció. S azt is tudjuk, hogy ennek okaira jól rávilágítottak. Legerősebben az ún. Losonczy-féle labializáció hatott. Ez a szó végéről indul (a tővégi vokálisok redukálódásával, labializációjával kapcsolatos), s innen terjeszkedik tovább (nagyjából így: *szimi* > *szimü* és *szimüs* > *szümü* és *szümüs* > *szüm*). Feltehetően a déli nyelvjárás sajátja volt. E mellett – lehetséges, hogy más nyelvjárás területen – hathatott az intervokalikus helyzetben kieső β labializáló hatása az előtte levő i -re: **kiβes* > TA.: *cuef*. Ismét más területen érvényes lehetett a szóvégi $ö$ hatásának tulajdonítható labializáció: *idő* > *üdő*, *tidő* > *tüdő*. Mindezt, azaz az egyes nyelvjárásokhoz való kötődést, a korai ómagyar korra vonatkozó lokalizált adatok igen alapos feldolgozása tudja majd megállapítani.

Míg feltevéseink szerint a fenti labializációk egymástól függetlenül, különböző nyelvjárásokban érvényesültek, a későbbi századokból van példánk arra, hogy egy nyelvjárás területen kimutatható *e g y e d i o k o k r a v i s s z a m e n ő*, különböző forrású labializációk „ok nélküli”-vé, azaz *t e n d e n c i á v á s ű r ű s ö d h e t n e k*, válhatnak. Sopron megye XVI. századi nyelvjárásában az figyelhető meg, hogy e területen hatott a *bik* > *bük*, *pispek* > *püspek* típusú labializáció, mely a szókezdő labiális mássalhangzó hatására ment végbe; hatott a *tidő* > *tüdő* előbb említett típus is; előfordult az ismert $l +$ dentális előtti labializálódás: *kild* > *küld*. Mindezek az első szótagot érintették. S a XVI. századra létrejött az *e l s ő s z ó t a g b a n a z i > ü t e n d e n c i a*, mely akkor is érvényesült, ha a felsorolt okok egyike sem állt fenn: *idvezít* > *üdvözít*, *innep* > *ünnep*, *igyekezik* > *ügyekezik* stb. Viszont erre a területre nem jellemző a Losonczy-féle, hangsúlytalan szótagból induló labializáció.

Minél több lokalizált és jól elemzett adat áll majd rendelkezésünkre, annál pontosabban meg tudjuk állapítani egy-egy „független” hangváltozás, azaz hangfejlődési tendencia keletkezését, kialakulását. S ez ugyancsak feladata a hangtörténet kutatójának.

7. A szóban történt hangváltozás olykor gátolhatja, máskor elősegítheti egy-egy másik hangváltozás végbemenését. Ha az *ad* ige múlt idejű alakját megalkotjuk tárgyas ragozású egyes szám harmadik személyben: **adota*, ez kétféleképpen viselkedhet. Ebben a szituációban az intervokalikus t geminálódik: HB.: *odutta*. Azaz ez a helyzet a geminálódásnak kedvez. Ha viszont a kétnyíltszótagos tendencia értelmében előbb esett ki a magánhangzó, ez meggátolta a geminálódást, így keletkezett a mai *adta*.